

8

ભારતવર્ષની ભવ્યતા

પાષાણકાળથી લઈને લગભગ આઠમી સદી સુધીના પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનું આપણે અધ્યયન કર્યું. વિભિન્ન કાળની સંસ્કૃતિ, તેના શાસકો વિશે આપણે માહિતી મેળવી. ભારત એક ઉપખંડ જેટલું મોટું રાષ્ટ્ર છે. પ્રાચીનકાળથી અનેક જાતિ, પ્રજાતિઓ, સમૂહો આ દેશની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈ આ દેશમાં આવતા રહ્યા છે. જેના કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વિવિધતાનો સંગમ રચાયો છે. જવાહરલાલ નેહરુ જેને વિવિધતામાં એકતા કહે છે તેવા આ મહાન દેશની કલા અને સ્થાપત્ય તથા સમાજજીવનની આપણે માહિતી મેળવીશું. જેનાથી પ્રાચીન ભારતની પ્રજાના ગૌરવશાળી વારસાની આપણને માહિતી મળી શકે.

પ્રાચીન ભારત : ખેતી

આપણા દૈનિક જીવનની મોટાભાગની ખોરાક માટેની તેમજ વપરાશની વસ્તુઓ આપણને ખેતપેદાશોમાંથી મળે છે.

ખેતીની શરૂઆત પ્રાચીન ભારતમાં થઈ હતી. તે સમયમાં પણ ખેતી માટે વિવિધ ઓજારો અને સિંચાઈની વ્યવસ્થા હતી.

પ્રાચીન સમયમાં ઘઉં, જવ, ડાંગર, જુવાર, બાજરી, તલ, વટાણા વગેરેની ખેતી થતી હતી.

ઓજારો : હડપ્પા સંસ્કૃતિમાં ખેતઓજારોમાં હળના અવશેષ મળ્યા નથી. પરંતુ હળ આકારનું રમકડું મળ્યું છે તેથી જાણી શકાય છે કે તેઓ ખેતીમાં હળનો ઉપયોગ કરતા હતા.

આશરે 2500 વર્ષ પહેલાંના સમયથી ખેતી માટે લોખંડનાં સાધનોનો ઉપયોગ વધતો જતો હતો. તેમાં જંગલોને સાફ કરવા માટે કુહાડીઓ, હળનાં ફણાં (ફાલ)નો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત દાતરડું, કુહાડાથી તેઓ પરિચિત હતા.

સિંચાઈ : સમૃદ્ધ ગામડાંઓ વગર રાજાઓ અને તેમના રાજ્યનું ટકી રહેવું મુશ્કેલ હતું. જે રીતે ખેતીના વિકાસ માટે નવાં સાધનો અને ધરુરોપણ મહત્ત્વપૂર્ણ પગલાં હતાં, તેવી જ રીતે સિંચાઈવ્યવસ્થા પણ ઘણી ઉપયોગી સાબિત થઈ. આ સમયે સિંચાઈ માટે નહેરો, કૂવા, તળાવો તથા કૃત્રિમ જળાશયો બનાવવામાં આવ્યાં.

પ્રાચીન ભારત : ગ્રામીણ જીવન

ઉત્તર ભારત અને દક્ષિણ ભારતમાં ગ્રામીણ જીવન આ પ્રમાણે હતું. ભારતના ઉત્તરભાગના ગામનો વડો ગ્રામભોજક કહેવાતો. સામાન્ય રીતે એક જ પરિવારના લોકો આ પદ પર પેઢીઓ સુધી રહેતા. આ પદ વંશપરંપરાગત હતું. ગ્રામભોજક મોટાભાગે ગામનો સૌથી મોટો જમીનમાલિક હતો. આ જમીનમાલિક ભાડૂતી માણસો રાખી ખેતી કરાવતો હતો. રાજા પણ ગામડાંના કરવેરા ઉઘરાવવાનું કાર્ય તેમને સોંપતા. તે કાયદા અને વ્યવસ્થાની સ્થિતિ પણ સંભાળતા.

દક્ષિણ ભારતમાં ત્રણ પ્રકારના લોકો રહેતા હતા : મોટા જમીનદારો, નાના ખેડૂતો અને જમીનવિહોણા મજૂર (દાસ).

નગરજીવન : મોટાભાગનાં શહેરો 2500 વર્ષ પહેલાં મહાજનપદોની રાજધાની હતાં. આ શહેરો કિલ્લાબંધીથી સુરક્ષિત હતાં. ઘણાં શહેરોમાંથી વલયકૂપ પ્રાપ્ત થયા છે, જે કૂવા તરીકે ઓળખાતા. આ વલયકૂપ શૌચાલય, નીક અથવા કચરાપેટી માટે ઉપયોગમાં લેવાતા હતા.

ગ્રામીણ અને નગરના લોકો ખોરાકમાં ઘઉં, જવ, ચોખા, દૂધ, દહીં, ઘી, ફળફળાદિ તથા માંસ-માછલીનો ઉપયોગ કરતાં.

પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે બે વસ્ત્રો પહેરતાં. શરીરના નીચેના ભાગનું વસ્ત્ર ‘નિવિ’ અને ઉપરના ભાગનું વસ્ત્ર ‘વાસ’ કહેવાતું. ક્યારેક ઉપરના વસ્ત્ર ઉપર દુપટ્ટા જેવું ‘અધિવાસ’ લપેટતા.

પ્રાચીન ભારતમાં કલા

ઇતિહાસવિદો કલાને બે ભાગમાં વહેંચે છે : (1) લલિતકલા અને (2) નિદર્શનકલા. લલિત કલામાં ચિત્ર, સાહિત્ય, સ્થાપત્ય, સંગીત, માટીકલા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે નિદર્શનકલામાં નૃત્ય અને નાટકનો સમાવેશ થાય છે. આપણે આ બાબતોને વિગતે જોઈશું.

ભારતમાં સાહિત્યનો વારસો

ભારતીય સાહિત્ય ધાર્મિક, ધર્મેતર અને વિદેશી મુસાફરોના વર્ણનો એમ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલું છે.

(A) ધાર્મિક સાહિત્ય : ભારતના સૌથી પ્રાચીન ધાર્મિક સાહિત્યમાં વેદોનો સમાવેશ થાય છે. તેમની સંખ્યા ચાર છે : ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. વેદોને સમજાવવા માટે બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને આરણ્યકોની રચના કરવામાં આવી. જેમાં શતપથ બ્રાહ્મણ, ગોપથ બ્રાહ્મણ અને બૃહદારણ્યક સૌથી અગત્યના ગણાવી શકાય.

આ સિવાય રામાયણ અને મહાભારત એ બંને મહાકાવ્યો પ્રાચીન ભારતીય સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ધર્મનો ત્રિવેણી સંગમ છે. વેદવ્યાસરચિત ‘મહાભારત’ પ્રારંભમાં ‘જય સંહિતા’થી ઓળખાતું. જે વિકસતું જતા એક લાખ શ્લોકનું મહાભારત થયું. તે જ રીતે વાલ્મીકિ રચિત રામાયણમાં ભગવાન શ્રીરામની કથાની સાથે આદર્શ સમાજજીવન અને નૈતિક ધોરણોનું ચિત્રણ થયેલું છે.

108 જેટલાં ઉપનિષદો ભારતીય ચિંતનના મહામૂલા ગ્રંથો છે. કઠ, કેન, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડુક્ય, ઈશાવાસ્યમ્, અને છાંદોગ્ય ઉપનિષદો ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનના મહાન ગ્રંથો છે. પુરાણોની સંખ્યા 18 જેટલી છે. જેમાં વિષ્ણુપુરાણ, ગરુડપુરાણ, વાયુપુરાણ અને મત્સ્યપુરાણ તેમજ ભાગવત્ વિશિષ્ટ ગ્રંથો તરીકે ખ્યાત થયા છે.

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના મહાન ગ્રંથોમાંથી આપણને સમાજજીવન અને ધર્મની માહિતી મળે છે. બૌદ્ધધર્મના મૂળ ગ્રંથોને ‘ત્રિપિટક’ કહેવાય છે. તેમાં ‘સૂત્ત (સૂત્ર) પિટક’, ‘વિનયપિટક’ અને ‘અભિધમ્મપિટક’નો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય જાતક કથાઓ, ‘દિઘનિકાય’, ‘અંગુત્તરનિકાય’ અને ‘મજ્જિમનિકાય’ અગત્યના ગ્રંથો છે. નાગસેનનું મિલિન્દ પાન્હો (પ્રશ્નો) અને આર્યમંજુષી શ્રીમૂળકલ્પ અગત્યના બૌદ્ધ ગ્રંથો છે. તિબ્બત ભાષામાં બૌદ્ધગ્રંથની ‘કઝાર’ અને ‘તંઝર’ બે સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે. જાતક કથાઓ, દિઘનિકાય, મજ્જિમનિકાય પણ બૌદ્ધ ગ્રંથો છે. આ ઉપરાંત ‘બૃહદકથા’, ‘હરિવંશપુરાણ’, ‘વાસુદેવહિડી’, ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’, ‘દ્વયાશ્રય’ અને ‘કીર્તિકૌમુદી’ મુખ્ય છે.

જૈનગ્રંથોને આગમ ગ્રંથો કહેવામાં આવે છે. આવા આગમ ગ્રંથોની સંખ્યા 12 છે. જૈનધર્મનું પ્રાચીન સાહિત્ય 14 પર્વ અને 12 અંગમાં વહેંચાયેલું છે. મુખ્ય ગ્રંથોમાં ‘આગમો’, ‘આચારઅંગ’ અને ‘વૈતાલિક દશાવૈતાલિક સૂત્ર’ અગત્યના છે.

(B) ધર્મેતર સાહિત્ય : જેમની વિષયવસ્તુ ધર્મની બહાર છે તેવા સાહિત્યિક ગ્રંથો ધર્મેતર સાહિત્ય તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં મોટેભાગે કાવ્યો, નાટકો, પ્રશસ્તિઓ, વ્યાકરણ ગ્રંથો અને સ્મૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સ્મૃતિઓ એ ભારતના કાયદાગ્રંથો છે. જેમાં મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અને નારદસ્મૃતિનો સમાવેશ થાય છે. કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર પણ કાયદાગ્રંથ છે.

પ્રાચીન ભારતમાં મોટા પ્રમાણમાં નાટકો અને કાવ્યોની રચના થઈ છે. જેમાં મહાકવિ ભાસ, કાલિદાસ, શુદ્રક, ભારવિ જેવા મહાન સાહિત્યકારોનો સમાવેશ થાય છે. આવાં અગત્યનાં મહાકાવ્યો અને નાટકોમાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્, રઘુવંશમ્, મેઘદૂતમ્, કિરાતાજુનીયમ, સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ અને મૃચ્છકટિકમ્ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

દક્ષિણ ભારતમાં એક વિશિષ્ટ સાહિત્ય જેને ‘સંગમ સાહિત્ય’ કહેવામાં આવે છે તેની રચના ઈ.સ.ની પ્રથમ ત્રણ સદીઓમાં થઈ હતી. મદુરાઈમાં ત્રણ સંગમ (સભા)માં 1600 જેટલા લોકકવિઓએ વીરકાવ્યોની રચના કરી. આ સાહિત્યમાં શિલ્પપદિકારમ્, મણિમેખલાઈ ખૂબ જ અગત્યનાં છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યાકરણગ્રંથ પાણિનિનું ‘અષ્ટાધ્યાયી’ છે. જે ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીમાં રચાયું હતું. અશોકના શિલાલેખો પણ પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ મૌર્ય સામ્રાજ્યનાં વહીવટીતંત્રો તથા બૌદ્ધધર્મના નૈતિક નિયમો વિશે માહિતી આપે છે.

ગુપ્તકાળમાં પ્રશસ્તિ કાવ્યો અને ગ્રંથોનો ઘણો વિકાસ થયો. સમુદ્રગુપ્તની ‘પ્રયાગ પ્રશસ્તિ’ના લેખક હરિષેણ હતા. તો ઉદયગિરિની ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયની પ્રશસ્તિના લેખક વીરસેન સાબા હતા. બાણે ‘હર્ષચરિતમ્’માં હર્ષની પ્રશસ્તિ કરી છે.

(C) વિદેશી મુસાફરોનાં વર્ણનો : ભારતમાં સદીઓથી અનેક વિદેશી પ્રવાસીઓ આવતા રહ્યા છે. જેમણે પોતાના ભારત પ્રવાસનાં વર્ણનો લખ્યાં છે. તેમની આ પ્રવાસનોંધોમાંથી ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પ્રજાજીવનની માહિતી મળે છે. આવા મુસાફરોમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં રહેલા ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનિસ ખૂબ જ અગત્યના છે. તેમણે “ઇન્ડિકા” નામનો એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ લખ્યો છે. જેમાં મૌર્યયુગ વિશે આપણને માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે ગ્રીક નાવિક ટોલેમીએ ભૂગોળ વિશે લખેલા ગ્રંથમાં ભારતનાં બંદરો વિશેની માહિતી મળે છે. ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના સમયમાં આવેલ ચીનના મુસાફર ફાહિયાને અને સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં આવેલ ચીની મુસાફર યુઅન શ્વાંગે તત્કાલિન ભારતીય સમાજજીવન, શાસકો અને સંસ્કૃતિનું અદ્ભુત ચિત્રણ કરેલું છે.

વેપારીઓ – નવા માર્ગો

પ્રાચીન સમયમાં ભારત વિવિધ ચીજવસ્તુઓ તેમજ વિદેશો સાથે વેપાર-વાણિજ્યમાં મોખરે હતું. વેપારના કારણે ભારતની આર્થિક સમૃદ્ધિ શિખરે હતી.

દેશ-વિદેશ સાથેનો વેપાર જમીનમાર્ગે અને સમુદ્રમાર્ગે થતો હતો. લોથલ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું મોટું બંદર હતું. લોથલમાં બંદરની ગોદી-ડોક્યાર્ડ-વહાણના ધક્કા અને વખારના અવશેષો મળ્યા છે, જે દરિયાઈ વાહન-વ્યવહારની માહિતી આપે છે.

લોથલના લોકો માટીકામના વિવિધ ઘાટનાં વાસણો અને વિવિધ પ્રકારના દરદાગીના બનાવતા. સેલખડી, છીપ અને હાથીદાંતમાંથી બનાવેલ મણકાઓનો વેપાર થતો. ભારતના મરીમસાલા અને કીમતી પથ્થરોની વિશેષ માંગ રહેતી.

ભારતથી સ્થળમાર્ગે મધ્ય એશિયા થઈને યુરોપ સુધી સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ અને મસાલાની નિકાસ થતી. ખંભાત, ભરૂચ, સોપારા અને તામ્રલિપ્તિ જેવાં આંતરરાષ્ટ્રીય બંદરોના માધ્યમથી વિશ્વના પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભાગમાં સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, મસાલા, તેજાના, ઈમારતી લાકડાની નિકાસ થતી. જ્યારે સોનું, ચાંદી અને અન્ય ચીજોની આયાત થતી.

ચીનથી વેપાર અર્થે કેટલાક લોકો દૂરના વિસ્તારોમાં પગપાળા કે ઘોડા ઉપર જતા હતા. તેઓ સાથે રેશમ કાપડ પણ લઈ જતા હતા. તેઓ જે માર્ગે મુસાફરી કરતા હતા તે માર્ગ રેશમમાર્ગ (silk route) તરીકે જાણીતો બન્યો હતો. મુખ્યત્વે ચીન, ભારત, ઈરાન, અરબસ્તાન, ગ્રીક અને રોમના વેપારીઓ આ વેપારમાર્ગ સાથે સંકળાયેલા હતા.

દક્ષિણ ભારતનાં બંદરો કાળા મરી અને અન્ય તેજાનાની નિકાસ માટે જાણીતાં મુખ્ય કેન્દ્રો હતાં.

પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકલા

ચિત્ર મનુષ્યના મનોભાવને પ્રગટ કરતું વિશિષ્ટ માધ્યમ છે. સાથે-સાથે તે જે-તે સમયની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું પણ ચિત્રણ કરે છે. ભારતમાં સૌથી જૂનાં ચિત્રો પાષાણયુગના મળી આવે છે. મધ્યપ્રદેશમાં ભીમબેટકા નામના સ્થળેથી પાષાણયુગના સમયની આદિમ જનજાતિએ દોરેલાં 500 કરતાં પણ વધારે ચિત્રો મળી આવેલ છે, જે આજે પણ એટલાં જ જીવંત છે.

આ સિવાય અજંતા, ઈલોરા અને બાઘની ગુફાઓમાં તથા અમરાવતીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સંકળાયેલાં ચિત્રો મોટાપ્રમાણમાં મળી આવે છે. અજંતા-ઈલોરાનાં ચિત્રો વિશ્વવિખ્યાત છે. જેમાં બુદ્ધની જાતક કથાઓને અને બુદ્ધની સાધનાને ચિત્રોમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. પદ્મપાણિનું વિશ્વવિખ્યાત ચિત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઘરેણું છે, તો ઈલોરાનું શિવ મંદિર એક જ શિલામાંથી કોતરેલું મહાન શિલ્પ છે.

પ્રાચીન ભારતમાં શિલ્પ અને સ્થાપત્ય

હડપ્પીય સભ્યતામાં જોવા મળતું નગરઆયોજન એ ભારતીય સ્થાપત્યના વિશ્વપ્રસિદ્ધ નમૂના છે. એક સમાન નગરરચના, સ્નાનાગાર, અનાજના કોઠાર, ઔદ્યોગિક એકમો અને વરસાદી પાણીના પ્રબંધ સાથે સંકળાયેલાં અનેક સ્થાપત્યો હડપ્પીય સભ્યતા સાથે સંકળાયેલા છે. જે પ્રાચીન ભારતનો ઈજનેરી કળાનો ઉત્તમ નમૂનો ગણાય છે. આ સ્થાપત્યોમાં ગુફા-સ્થાપત્ય, મંદિર-સ્થાપત્ય અને મહેલોનાં સ્થાપત્યોનો સમાવેશ થાય છે. ગુફા-સ્થાપત્યોમાં બારાબારની પહાડીઓ, નાસિકનાં ગુફાશિલ્પો, અજંતા-ઈલોરા અને અમરાવતીનાં ગુફાશિલ્પોનો સમાવેશ થાય છે.

શિલ્પકલામાં મૂર્તિકલાનો ભારતમાં પૂર્ણપણે વિકાસ થયો હતો. મૂર્તિકલામાં બે કલા શૈલીઓ પ્રાચીન ભારતમાં પ્રચલિત હતી : (1) ગાંધારકલા : જે ગ્રીક અને ભારતીય કલાશૈલીનો સંગમ હતી. ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતમાં અફઘાનિસ્તાનમાં આવેલા તક્ષશિલા અને ગાંધારમાં આ કલાશૈલીના અનેક નમૂના મળ્યા છે. તેમાં બુદ્ધની મૂર્તિઓ મોટાપ્રમાણમાં બની હતી. બુદ્ધની વિશાળ પ્રતિમાઓ આ કલાશૈલીમાં બામિયાન અને ચારસકામાં જોવા મળે છે. (2) અન્ય કલાશૈલી સંપૂર્ણ ભારતીય છે, જે મથુરાકલા તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં પણ સૌપ્રથમ બુદ્ધની મૂર્તિઓ બની. ત્યારબાદ મથુરા કલાશૈલીમાં હિન્દુ દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિઓ બનવા લાગી. અમરાવતી, અજંતા, નાસિક, સારનાથમાં પણ મૂર્તિકલાના નમૂના પ્રાપ્ત થયા છે.

સ્તૂપો અને વિહારો

બૌદ્ધધર્મના સ્થાપત્યમાં સ્તૂપ, ચૈત્ય અને વિહારોનો સમાવેશ થાય છે. ગૌતમ બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ તેમના જીવનની યાદગીરીરૂપે સ્તૂપનિર્માણ શરૂ થયું. સૌપ્રથમ વજ્જિસંઘમાં આ સ્તૂપોનું નિર્માણ થયું. સ્તૂપ એટલે નાના ગુંબજ આકારનું (અંડાકાર) સ્થાપત્ય. જેમાં મધ્યમાં બુદ્ધના અવશેષોને દાબડામાં રાખવામાં આવતા અને બૌદ્ધ ધર્મીઓ ત્યાં ધ્યાન ધરતાં. પછીથી સ્તૂપો ભારતમાં મોટાપ્રમાણમાં બનવા લાગ્યા. જેમાં અશોકનો સાંચીનો સ્તૂપ, લુમ્બીનીનો સ્તૂપ, સારનાથનો સ્તૂપ ખૂબ જ અગત્યનો છે. અશોક પછીના સમ્રાટોએ પણ સ્તૂપ-નિર્માણની પરંપરાને જાળવી રાખી. સાંચીના સ્તૂપ ફરતે કાષ્ઠનિર્માણ કરવાનું કાર્ય શુંગવંશના રાજાઓએ કર્યું. કનિષ્ઠે પુરુષપુર (પેશાવર)ના એક વિશાળ

સ્તૂપ જેને ‘શાહજી કી ડેરી’ કહેવામાં આવે છે, તેનું નિર્માણ કરાવ્યું. સ્તૂપની આસપાસ પ્રદક્ષિણાપથ હોય છે. ચૈત્યો પણ પછીથી બૌદ્ધ કલાનું બહુ જ મોટું કેન્દ્ર બન્યા. ચૈત્યો ગુફાની જેમ પર્વત કોતરીને બનાવવામાં આવતા. ચૈત્યોમાં ગુફામાં જ હારબંધ સ્તંભો, દરવાજા, વિશાળ પ્રાર્થનામંડપ વગેરે કોતરીને તેને મંદિરનો આકાર આપવામાં આવતો તથા પ્રાર્થનાગૃહ તરીકે તેનો ઉપયોગ થતો. સ્તંભો ઉપર બારીક કોતરકામ કરવામાં આવતું. અમરાવતી, ભજ અને કાર્લેના ચૈત્યો વિશ્વવિખ્યાત થયા છે. બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓને રહેવા માટે પર્વત કોતરીને ગુફાઓ બનાવવામાં આવતી અને તે સ્થળો વિહાર તરીકે ઓળખાતા. જૈન અને બૌદ્ધ સાધુઓ આ વિહારોમાં રહીને અધ્યયન કરતાં. યુનનશ્વાંગે ઉત્તર ભારતમાં અને ગુજરાતમાં સો જેટલાં વિહારો હોવાનું નોંધ્યું છે. જૈન સ્થાપત્યકલા સાથે પણ મૂર્તિઓ અને વિહારો જોડાયેલાં છે. શ્રવણ બેલગોડામાં આવેલી ગોમતેશ્વરની જૈન મૂર્તિ વિશ્વવિખ્યાત છે. જૈનધર્મના સાધુઓ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના નિવાસ માટે પહાડોમાં સંખ્યાબંધ ગુફાઓ બનાવવામાં આવી હતી. આવી ઘણી ગુફાઓ ગુજરાતમાં આવેલી છે. જેની માહિતી તમારા શિક્ષક પાસેથી મેળવો.

શિક્ષણનો વારસો

હડપ્પીય સભ્યતાનો વિસ્તાર અને તેની વિકસિત નગરવ્યવસ્થા જોતાં એમ કહી શકાય કે, ભારતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ટેકનિકલ શિક્ષણ ચાર હજાર વર્ષથી અપાઈ રહ્યું છે. મોહેં-જો-દડોમાંથી શિક્ષણ સંસ્થાના અવશેષ પ્રાપ્ત થયા છે. આ સભ્યતા કાંસ્યસભ્યતા તરીકે પણ ઓળખાતી, એટલે કે તેઓ કાંસું બનાવવાની ટેકનોલોજી જાણતા. આમ કહી શકાય છે કે રસાયણશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો હશે. કિલ્લા, મકાનો, સ્નાનાગાર, રસ્તા સિવિલ ઇજનેરીતંત્રનો વિકાસ દર્શાવે છે. કાપડવણાટ અને વહાણવટાનો વિકાસ દર્શાવે છે કે, યાંત્રિક ઇજનેરીતંત્ર હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સમયથી જ ભારતમાં પાંગરતું રહ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ આપતી પાંચ વિદ્યાપીઠો જેને આપણે યુનિવર્સિટી કહી શકીએ તેના અવશેષો મળી આવ્યા છે. ઉત્તર પશ્ચિમ ભારતના ગાંધાર ક્ષેત્ર પાસે તક્ષશિલા મહાન શૈક્ષણિક તીર્થસ્થાન હતું. અહીં નીતિશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત વ્યાકરણ, ખગોળ અને જ્યોતિષ, હિંદુ ધર્મ અને દર્શનનું શિક્ષણ અપાતું. પાણિનિ, ચાણક્ય, ચંદ્રગુપ્ત, જીવક જેવા મહાન દાર્શનિકો અને શાસકો આ જ શિક્ષણ સંસ્થામાંથી ખ્યાતિ પામ્યા હતા.

બિહારમાં આવી જ એક શિક્ષણસંસ્થા નાલંદા વિદ્યાપીઠ તરીકે ખ્યાત હતી. યુનનશ્વાંગે પણ તેની મુલાકાત લીધી હતી. અહીંયા પણ હિંદુ અને બૌદ્ધ દર્શનશાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. નાલંદા વિશ્વ વિદ્યાપીઠના આચાર્ય નાગાર્જુન મહાન રસાયણશાસ્ત્રી હતા. તેમણે પારાની ભસ્મ બનાવીને ઔષધિ તરીકે વાપરવાની શરૂઆત કરી.

ગુજરાતમાં છઠ્ઠી-સાતમી સદીમાં વલભીમાં મહાન વિદ્યાપીઠ હોવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે. તેના વિશે પણ યુનન શ્વાંગે ખાસ્સું લખાણ કર્યું છે. અહીંયા દૂર દેશાવરથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા આવતા. પ્રવેશ માટે વિદ્યાર્થીઓએ ‘પ્રવેશિકા’(પરીક્ષા) આપવી પડતી. ત્યારબાદ આચાર્યો લેખિત પરીક્ષા લઈ રૂબરૂ મુલાકાત સમાલાપ માટે આગળ મોકલતા. આવી આધુનિક કક્ષાની શિક્ષણપદ્ધતિ તે સમયે ભારતમાં પ્રવર્તમાન હતી. અહીં હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણેય ધર્મ, ચિંતન, જ્યોતિષ, ખગોળનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું.

બંગાળમાં વિક્રમશિલા અને ઓદન્ટપુરી નામની બે વિદ્યાપીઠો (યુનિવર્સિટી) અસ્તિત્વમાં હતી. જ્યાં બૌદ્ધધર્મ સાથે સંકળાયેલાં ત્રણ માળનાં વિશાળ પુસ્તકાલયો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

સિક્કા

ભારતનો ઇતિહાસ જાણવાનું એક અગત્યનું સાધન અને સમૃદ્ધિનું પ્રતીક સિક્કા છે. ભારતમાં સૌથી જૂના સિક્કા ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીના ‘પંચમાર્ક કોઈન’ તરીકે ઓળખાય છે. ત્યારબાદ ઈન્ડોગ્રીક રાજાઓએ, વિશિષ્ટ પ્રકારના સુવર્ણ સિક્કા શરૂ કર્યા. જેની ઉપર રાજાનું ચિહ્ન તેની આકૃતિ (ફોટો) અને તેનો સમય ઉલ્લેખિત થયો હતો.

તેનાથી આપણને તે સમયનો ઇતિહાસ જાણવા મળે છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ સિક્કા ગુપ્તકાળના જોવા મળે છે. સમુદ્રગુપ્તના વીજાવાદન કરતા અને વ્યાઘ્ર પરાક્રમ, ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમનાં રાજરાણીના અને ગરુડના, ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીયના (વિક્રમાદિત્ય) અને સિંહવિક્રમના તથા ગરુડધ્વજના સિક્કા મોટાપ્રમાણમાં મળી આવેલા છે. આ સિક્કા મોટેભાગે સુવર્ણના છે, જેનાથી તે સમયની ભારતની અપાર સમૃદ્ધિની માહિતી મળે છે. ભારતનો સર્વાંગી વિકાસ સદીઓથી થતો રહ્યો છે. જ્ઞાનની લગભગ તમામ શાખાઓ આપણા દેશમાં ફૂલીફાલી અને વિકસી છે. ભારતનો મહાન સાંસ્કૃતિક વારસો સમગ્ર વિશ્વમાં અદ્વિતીય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેની ખાલી જગ્યામાં યોગ્ય શબ્દ મૂકી વાક્ય પૂર્ણ કરો :

- (1) નિદર્શન કલામાં અને નો સમાવેશ થાય છે.
- (2) દક્ષિણ ભારતનું વિશિષ્ટ સાહિત્ય છે.
- (3) ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં ગ્રીક એલચી હતો.
- (4) મધ્યપ્રદેશમાં સ્થળેથી પાષાણયુગનાં ચિત્રો મળી આવેલ છે.
- (5) ઈ.સ. પૂર્વે પાંચમી સદીના સિક્કાને તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

2. ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

- (1) વૈદિક સાહિત્ય વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
- (2) પ્રાચીન ભારતમાં કયા-કયા વિદેશી મુસાફરો/પ્રવાસીઓ આવ્યા હતા ?
- (3) સ્તૂપ અને ચૈત્યનો અર્થ જણાવો.
- (4) તક્ષશિલામાં કયા-કયા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું?
- (5) ગુપ્તવંશના કયા-કયા રાજવીઓના સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે ?

3. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) ઉપનિષદોમાં માંડુક્ય, મત્સ્ય અને મુંડક ઉપનિષદોનો સમાવેશ થાય છે.
- (2) ગ્રીક નાવિક ટોલેમીએ લખેલા ‘ઈન્ડિકા’ નામના ગ્રંથમાંથી ભારતનાં બંદરો વિશેની માહિતી મળે છે.
- (3) ઈલોરાની ગુફામાં મળી આવેલા બુદ્ધની જાતકકથાઓનાં ચિત્રો જગવિખ્યાત છે.
- (4) ગાંધારશૈલીમાં ગ્રીક અને ભારતીય મૂર્તિકલાનો સંગમ જોવા મળતો હતો.
- (5) પ્રાચીન ભારતમાં ગાંધાર પ્રદેશમાં આવેલ નાલંદા વિદ્યાપીઠ જગવિખ્યાત હતી.

4. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) ધર્મેતર સાહિત્ય	(2) પ્રાચીન ભારતનાં સ્થાપત્યો
(3) પ્રાચીન ભારતની ખેતી	(4) ગ્રામીણ અને નગરજીવન

